

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

24,2 - 1978

LEIDEN
1979

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

De Tempel van Taffeh in gerestaureerde staat in de voormalige binnenplaats, thans „Taffeh-zaal“, van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Zie elders in dit nummer over de inauguratie van deze Nubische tempel.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen: publicaties	54
De prehistorische nederzetting Tell Bouqras (fig. 13-17)	54
. P. A. AKKERMANS — H. FOKKENS	55
Inauguratie van de Tempel van Taffeh in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (fig. 18-20)	66
De opgravingen te Nag Hammadi (fig. 21-24) B. VAN ELDEREN	74
Korte berichten K. R. VEENHOF	82
Boekennieuws	90

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. VEENHOF.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 30.— per jaar; voor jeugdleden en studenten f 15.—. Hiervoor ontvangen zij Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het Jaarbericht Ex Oriente Lux en de serie Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in: Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maas-tricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Algemeen secretariaat en fiscaat van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, 2311 AH Leiden; tel. 071-123682; postgiro: 229501; Bank: AMRO Leiden, rek. no. 45.18.09.009. Redactie Phœnix: Prof. dr. K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (sem. filologie en geschiedenis; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C. H. J. DE GEUS; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK; Prof. dr. L. DE MEYER (Gent); Prof. dr. J. P. M. VAN DER PLOEG; Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven); Prof. dr. J. ZANDEE. Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkensberglaan 11, B-9000 Gent, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux.

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

Publicaties

De twee in het vorige nummer van Phœnix aangekondigde publicaties, Jaarbericht no. 25 (1977-1978) en Mededelingen en Verhandelingen deel 20, RYKLE BORGER, *Drei Klassizisten. Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema's* (1978, iv + 48 pag., 3 pl. (waarvan 1 in kleur), frontispiece) zijn eind 1978 verschenen. Ze zijn voor leden verkrijgbaar tegen de gereduceerde prijzen van resp. fl. 30,— en fl. 17,50.

Als deel 21 van de serie Mededelingen en Verhandelingen verscheen kort geleden Dr. M. STOL, *On trees, mountains, and millstones in the Ancient Near East* (Leiden 1979, kl. 4to, 103 p., 1 kaart). In deze studie poogt de auteur, secretaris van ons genootschap, — vaak met succes — een aantal kultuurhistorische feiten te achterhalen, die betrekking hebben op de drie in de titel genoemde grootheden, die door hun namen, fysische-geografie en topografie met elkaar in verband blijken te staan. Het boek is in feite het verslag van een uiterst grondige en boeiende filologisch-kultuurhistorische speurtocht, waarbij gebruik wordt gemaakt van alle beschikbare gegevens:

spijkerschriftteksten en oude woordenlijsten, egyptologische gegevens, antieke bronnen (vooral klassieke, bijbelse, Joodse en Arabische), oude reis- en landbeschrijvingen, en moderne geografische en botanische informatie. Onderwerpen die aan de orde komen zijn o.a. de pistachio en de terebinth met hun noten en olie; balsem en andere geneeskrachtige harsen, zoals galbanum en mastiek; ebenhout in de oude wereld (in een hoofdstuk door K. VAN LERBERGHE, uitgaande van de publicatie van een opmerkelijk zegel in de musea te Brussel); de Jebel Sindjār met zijn gesteenten, met speciale aandacht voor basalt en de herkomst en het gebruik van molenstenen. De ledenprijs van dit boek bedraagt fl. 25,—. Een behoorlijk aantal bestellingen zal het voortbestaan van onze serie monografieën kunnen verzekeren!

DE PREHISTORISCHE NEDERZETTING TELL BOUQRAS

De afgelopen jaren werd voor de eerste maal vanuit Nederland een archeologisch onderzoeksproject uitgevoerd met betrekking tot de prehistorische bewoningsgeschiedenis van het Nabije Oosten. Als studieobject werd een laat-neolithische nederzetting in het oosten van Syrië gekozen. Deze oude woonheuvel, Tell Bouqras, was reeds in de zestiger jaren gesondeerd door H. de Contenson. Op grond van de gegevens uit de proefopgraving bleek het mogelijk deze vindplaats te correleren met een aantal andere vroege dorpen in de Levant.

Fig. 15. Plattegrond van Tell Bouqras, opgesteld aan de hand van een het oppervlak verspreide architectuursporen. Het opgravinggebied op de zuidflank van de oedering is gasterend weergegeven (T.M. Franzen).

Nadat het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen van de Syrische Oudheidkundige Dienst toestemming tot het doen van opgravingen had verkregen, vond in 1976 tesamen met het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam de eerste campagne plaats. Financiële steun werd eveneens gegeven door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek. Tot nu toe werd onder algehele leiding van Prof. Dr. M. N. VAN LOON en Prof. Dr. H. T. WATERBOLK gedurende drie seizoenen van elk 10 weken op Tell Bouqras gewerkt.

De vindplaats is gesitueerd aan de rechterzijde van het Eufraat-dal, vlakbij de monding van een grote wadi. Veelal verkoos men als vestigingsplaats enigszins vooruitspringende delen van de valleirand, zoals ook kon worden vastgesteld aan de locatie van Tell es-Sin, een vermoedelijk gelijktijdige nederzetting, die werd ontdekt tijdens de in het kader van het onderzoek op beide oevers van de Eufraat uitgevoerde veldverkenning. Het tamelijk grote dorp Bouqras, met een oppervlakte van ca. 3 ha, werd gebouwd op een oud, vlak Eufraat-terras, dat zich ongeveer 6 m boven de huidige rivierlakte verheft. C-14 monsters dateerden de bewoning in de tweede helft van het zevende millennium, namelijk van ca. 6.400 tot 5.900 v. Chr. (GrN-8258 t/m GrN-8264).

De architectuurresten van de jongste bewoningsfasen lagen óf direct aan het oppervlak, dan wel onder een slechts 10 à 20 cm dik, gemakkelijk te verwijderen sediment. Allereerst werd dan ook een zo groot mogelijk gedeelte van de dorpsplattegrond in kaart gebracht (fig. 13), ten einde de plaats van de opgravingsputten optimaal te kunnen bepalen. Het bleek dat de huizen gewoonlijk tegen elkaar aan waren gebouwd, waarbij ze in de meer centrale gedeelten van de nederzetting in dubbele rijen, gescheiden door smalle straatjes, parallel aan de lengte-as van de tell werden opgetrokken. Langs de periferie van de woonheuvel, waar niet meer dan een enkele reeks woningen werd aangelegd, volgde de oriëntatie van de gebouwen daarentegen de dorpsgrens.

Het eigenlijke opgravingswerk concentreerde zich op de beter bewaarde, zuidelijke helft van de vindplaats. Door middel van een serie tot op de terrasondergrond uitgegraven opgravingsputten vanaf het centrum van de tell naar de rivierlakte werd het groeiproces van de nederzetting onderzocht. Hoewel op de hoger gesitueerde delen een tiental bewoningslagen bewaard was gebleven, dat gezamenlijk tot een hoogte van ca. 4,5 m reikte, bleek dit pakket aan de oostzijde door erosie te zijn teruggebracht tot slechts een klein aantal strata, terwijl nabij de hoogtelijn op 5 m onder de top van de tell de maagdelijke bodem reeds nagenoeg aan het oppervlak lag. Van het

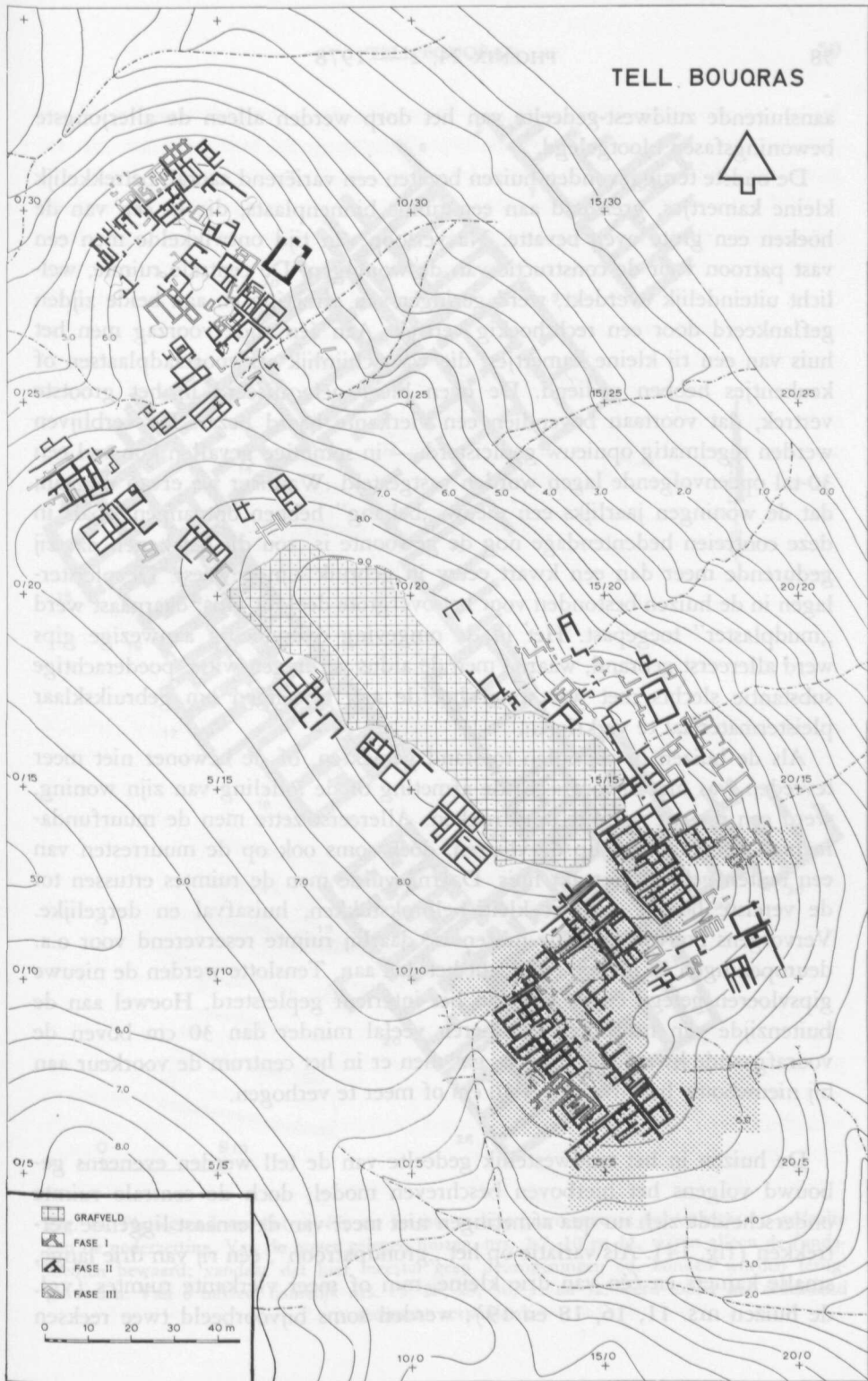

Fig. 13. Plattegrond van Tell Bouqras, opgetekend aan de hand van aan het oppervlak zichtbare architectuursporen. Het opgegraven gedeelte op de zuidflank van de nederzetting is gearceerd weergegeven (Tek. H. Praamstra).

aansluitende zuidwest-gedeelte van het dorp werden alleen de allerjongste bewoningsfasen blootgelegd.

De oudste teruggevonden huizen bezaten een variërend aantal, betrekkelijk kleine kamertjes, grenzend aan een ruime binnenplaats, die in één van de hoeken een grote oven bevatte. Na verloop van tijd ontwikkelde men een vast patroon voor de constructie van de woningen. De centrale ruimte, wellicht uiteindelijk overdekt, werd geringer van afmeting en aan beide zijden geflankeerd door een rechthoekig vertrek. Aan één zijde voorzag men het huis van een rij kleine kamertjes, die waarschijnlijk als voorraadplaatsen of keukentjes hebben gediend. De oven bleef gelocaliseerd in het grootse vertrek, dat voortaan bovendien een vierkante haard bezat. De verblijven werden regelmatig opnieuw gepleisterd — in sommige gevallen kon wel een 30-tal opeenvolgende lagen worden vastgesteld. Wanneer we ervan uitgaan, dat de woningen jaarlijks een nieuw „behang” hebben ontvangen, zoals in deze contreien hedentendage nog de gewoonte is, zou dit betekenen dat zij gedurende meer dan een kwart eeuw in gebruik zijn geweest. De pleisterlagen in de huizen bestonden voor het overgrote deel uit gips; daarnaast werd „mudplaster” toegepast. Het in de omgeving overvloedig aanwezige gips werd allereerst gebrand, waarna men de aldus verkregen witte, poederachtige substantie slechts met wat water hoefde aan te lengen om gebruiksklaar pleistermateriaal te verkrijgen.

Als de huizen in vervallen toestand geraakten, of de bewoner niet meer tevreden was met bijvoorbeeld de afmeting of de indeling van zijn woning, werd een nieuwe verblijf opgetrokken. Allereerst zette men de muurfundamenten neer, meestal op de vloeren, doch soms ook op de muurresten van een buiten gebruik geraakt huis. Daarna vulde men de ruimtes ertussen tot de vereiste hoogte op met kleitichelbrokstukken, huisafval en dergelijke. Vervolgens bouwde men de muren af, daarbij ruimte reserverend voor o.a. deuropeningen en nissen, en bracht het dak aan. Tenslotte werden de nieuwe gipsvloeren gelegd en de rest van het interieur gepleisterd. Hoewel aan de buitenzijde van het dorp de vloeren veelal minder dan 30 cm boven de voorafgaande kwamen te liggen, gaf men er in het centrum de voorkeur aan bij nieuwbouw het niveau wel 50 cm of meer te verhogen.

De huizen in het zuidwestelijk gedeelte van de tell werden eveneens gebouwd volgens het hierboven beschreven model, doch de centrale ruimte onderscheidde zich nu qua afmetingen niet meer van de ernaast liggende vertrekken (fig. 14). Als variatie op het „grondpatroon”, één rij van drie lange, smalle kamers en één van drie kleine, min of meer vierkante ruimtes (vgl. de huizen nrs. 11, 16, 18 en 19), werden soms bijvoorbeeld twee reeksen

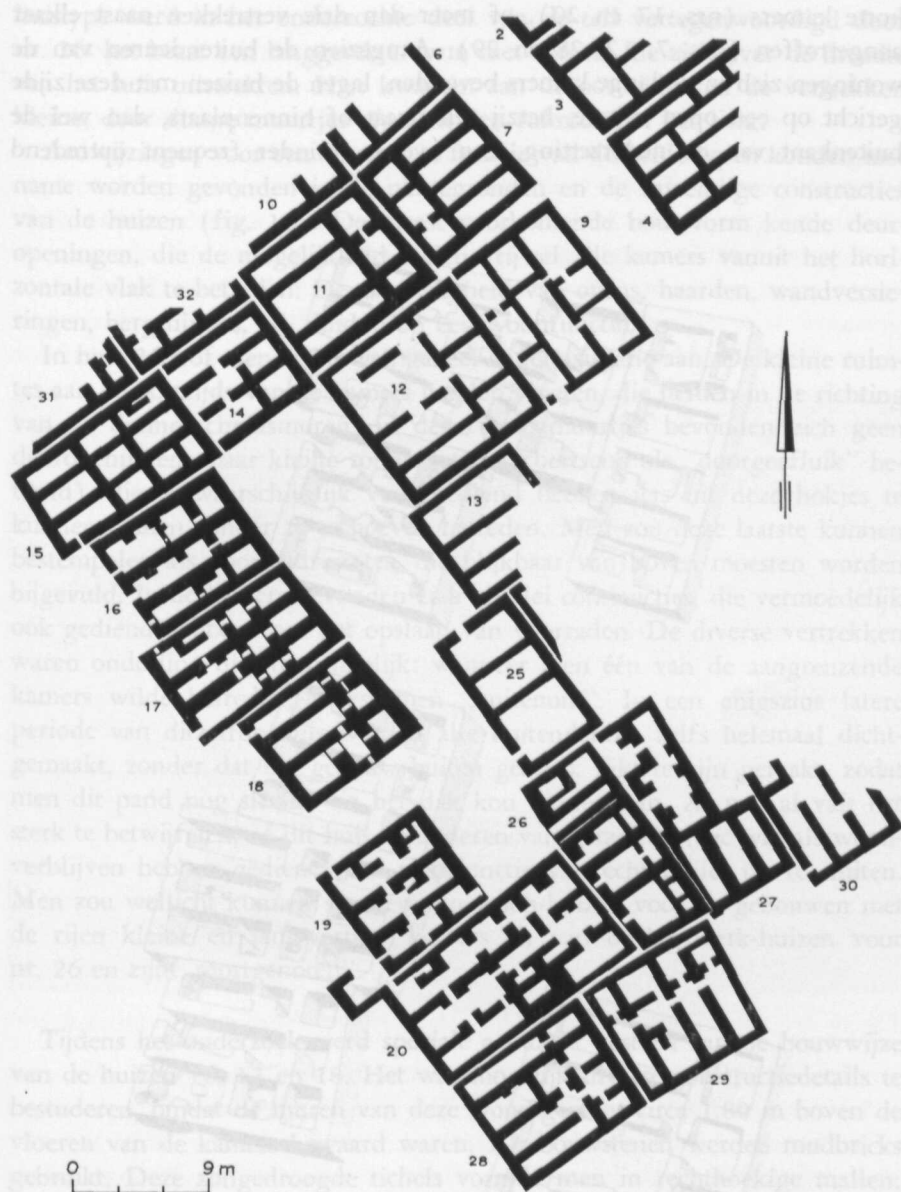

Fig. 14. Plattegrond van het op één na jongste architectuurniveau in het opgegraven gedeelte van de nederzetting. Van de hoger gelegen huizen, nrs. 2-7, 10 en 11, waren alleen de fundamenteën bewaard; vandaar dat hier meestal geen deuropeningen ed. konden worden teruggevonden. Van 6 huizen, namelijk nrs. 15, 28, 29, 30, 31 en 32, werd louter het afdekkend sediment verwijderd.

korte kamers (nrs. 17 en 20), of meer dan drie vertrekken naast elkaar aangetroffen (nrs. 7, 12, 28 en 29). Aangezien de buitendeuren van de woningen zich in de lange kamers bevonden, lagen de huizen met deze zijde gericht op een open ruimte, hetzij een straat of binnenplaats, dan wel de buitenkant van de nederzetting. Een tweede, minder frequent optredend

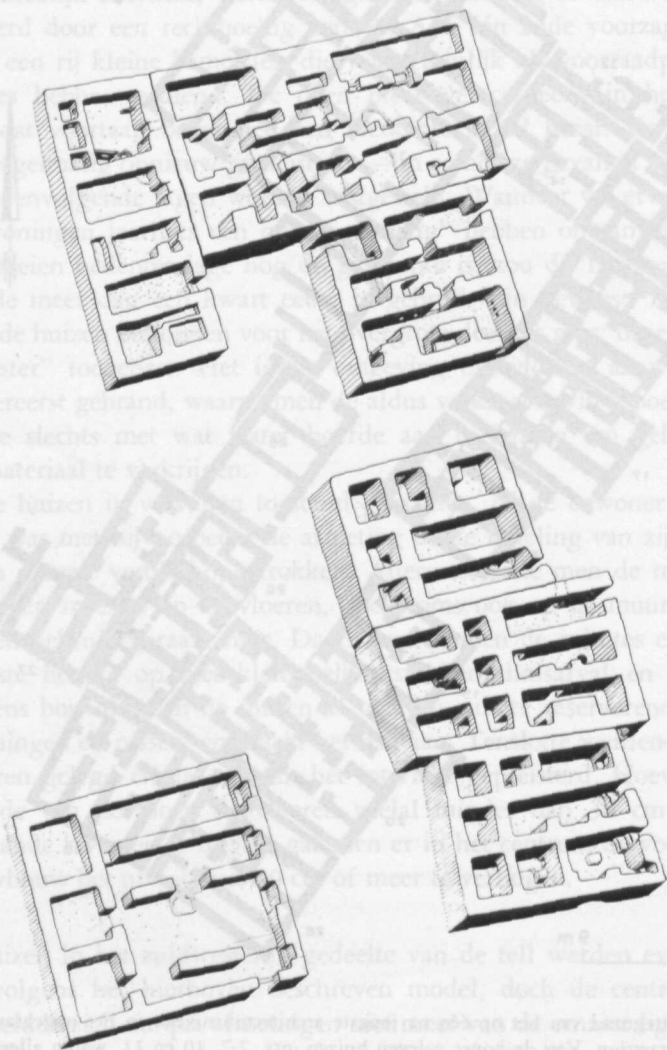

Fig. 15. Isometrische tekening van enkele van de opgegraven fase-2 huizen op de zuidflank van de tell, gezien vanuit het noorden (schaal 1 : 175) (Tek. K. van Dam).

huistype werd in het onderzochte deel van de tell vertegenwoordigd door nr. 26: het bezat een langgerekte vorm met kamers die zich over de breedte van het huis uitstrekten. Hier kwamen aan de oostzijde van de vertrekken kleine, door dunne muurtjes afgescheiden ruimtes aan het licht.

Aanwijzingen voor een verschil in functie van de beide typen konden met name worden gevonden in de plattegronden en de inwendige constructies van de huizen (fig. 15). De meest voorkomende bouwvorm kende deuropeningen, die de mogelijkheid boden vrijwel alle kamers vanuit het horizontale vlak te betreden. De aanwezigheid van ovens, haarden, wandversieringen, bergruimtes, ed. duidde op een woonfunctie.

In huis 26 trof men echter een geheel andere situatie aan. De kleine ruimtes aan de oostzijde van de kamers hadden vloeren, die hielden in de richting van de dunne scheidsmuren. In deze tussenmuurtjes bevonden zich geen deuropeningen, maar kleine ronde gaten (schertsend als „doorgeefluik” betiteld), die er waarschijnlijk voor gediend hebben iets uit deze hokjes te kunnen nemen zonder ze te hoeven betreden. Men zou deze laatste kunnen bestempelen als voorraadruimtes, die blijkbaar van boven moesten worden bijgevuld. In de kamers bevonden zich allerlei constructies, die vermoedelijk ook gediend hebben voor het opslaan van voorraden. De diverse vertrekken waren onderling niet toegankelijk: wanneer men één van de aangrenzende kamers wilde betreden, moest men „buitenom”. In een enigszins latere periode van ditzelfde huis werden alle buitendeuren zelfs helemaal dichtgemaakt, zonder dat het gebouw buiten gebruik lijkt te zijn geraakt, zodat men dit pand nog slechts via het dak kon binnengaan. Al met al valt het sterk te betwijfelen, of dit huis en anderen van hetzelfde type wel als woonverblijven hebben gediend; een werkfunctie valt echter niet uit te sluiten. Men zou wellicht kunnen spreken van woon-huizen voor de gebouwen met de rijen kleine en langwerpige kamers en van opslag/werk-huizen voor nr. 26 en zijn „soortgenoten”.

Tijdens het onderzoek werd speciale aandacht besteed aan de bouwwijze van de huizen 16, 17 en 18. Het was mogelijk diverse constructiedetails te bestuderen, omdat de muren van deze woningen tot circa 1.80 m boven de vloeren van de kamers bewaard waren. Als bouwstenen werden mudbricks gebruikt. Deze zongedroogde tichels vormde men in rechthoekige mallen; de meest gangbare afmetingen waren 54 x 27 x 7 cm. Eerst werd één of meer lagen tichels twee aan twee met de langste zijde parallel aan de lengterichting van de muur gelegd (strekkenlaag), waarna een laag met de lange zijde in de dwarsrichting van de muur volgde (koppenlaag). Door een regelmatige afwisseling van strekken- en koppenlagen ontstond in de muren het

verband, een variatie op wat men in de bouwwereld „staand verband” noemt. De tichels werden vastgemetseld met mortel, die bestond uit met water aangefengde klei.

Na het leggen van de fundamenteën werden de muren opgemetseld tot dakhoogte, waarbij men de deuropeningen uitspaarde. Wanneer men voor deze laatste de gewenste hoogte had bereikt, werden over de opening enkele forse takken gelegd (meestal 3 à 5), die de ondersteuning moesten vormen voor de bovendorpel. In enkele gevallen bracht men tegen de zijanten van de opening een houtconstructie van planken aan, die wellicht tot doel had een geraamte voor de eigenlijke „deur” te vormen. Zo'n „deur” zal vermoedelijk de vorm hebben gehad van een schot, dat in de opening geplaatst kon

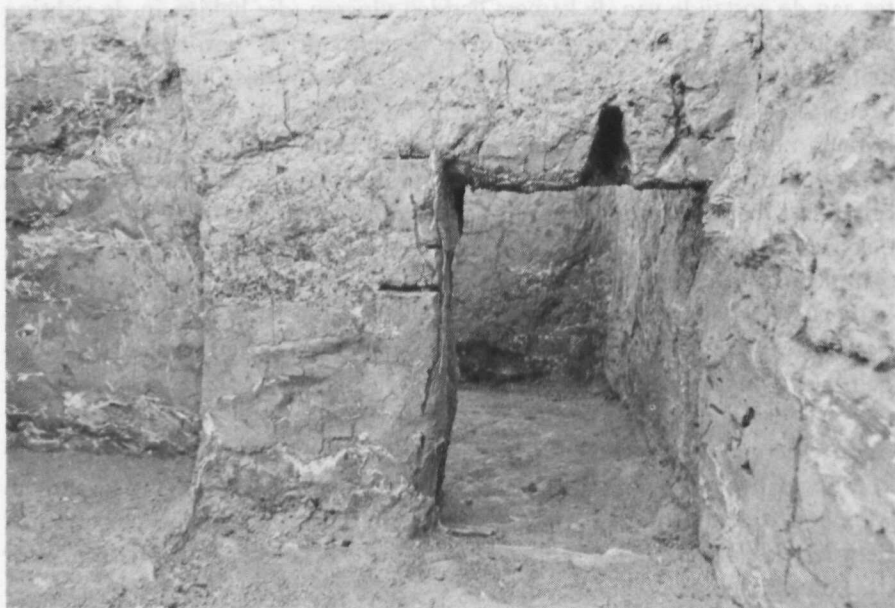

Fig. 16. Een van de deuropeningen van huis 16; in de bovendorpel is de uitsparing te zien.

worden. Een inkeping in de bovendorpel diende mogelijk om dit schot weer te kunnen verwijderen, waarbij via de uitsparing het houtwerk met de vinger of de hand vanaf de achterzijde naar voren werd getrokken (fig. 16). De deuren van de huizen waren niet erg groot (doorgaans 80 cm hoog en 60 cm breed) en men kon er dan ook alleen gehurkt of op de knieën doorheen.

In en op de vloeren van de huizen bevonden zich verschillende constructies, die in verband te brengen waren met het opslaan van voorraden of huisraad. Ze bleken bij de woonhuizen voor het merendeel aanwezig in de kleine kamertjes. Een veel voorkomende vorm van opslagruimte betrof een klok-

vormige holte onder de vloer. Deze holtes waren bepleisterd en hadden in enkele gevallen een diepte van wel 100 cm. Het feit dat men deze ruimtes in de vloer en soms tot in de vaste ondergrond had ingegraven zou kunnen wijzen op een koelfunctie. Een ander type voorraadruimte bestond uit een grote, aan de muur vastgepleisterde bak van gipsplaten. Aan de voorzijde ervan bevond zich onder in één van de platen een afsluitbare, ronde opening. Ook werden diepe, gepleisterde holtes in de muren aangetroffen. In de vulling van een later gedeeltelijk dichtgemaakte nis kwam o.a. een man-

Fig. 17. Met armrings en halssnoeren uitgedost manne-figuurtje (ca. 5,5 cm hoog), dat werd aangetroffen in een nis van huis 17.

Foto F. Gijbels.

nelijk figuurtje tevoorschijn, vervaardigd van ongebakken klei en behangen met armrings en halssnoeren (fig. 17). In de lange kamers stonden L-vormige tichelstructuren (bergruimtes) en eveneens uit tichels opgetrokken, afsluitbare kleine kastjes.

In een aantal vertrekken werden aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van weefconstructies. Althans, de muren bleken holtes te bezitten

aan de voorzijde waarvan een stokje bevestigd was geweest: bij recente en historische voorbeelden hiervan worden deze gaten-met-stokjes als „weefgaten” gebruikt. Aan het stokje wordt dan de schering bevestigd, terwijl de holte ruimte biedt om de draden erachter langs te halen.

Uit het feit dat op een aantal plaatsen in de huizen ornamenten werden aangetroffen, bleek dat men zijn woning niet alleen als een zuiver functionele eenheid zag. In huis 17 had men in de meest noordelijk gelegen lange kamer door het aanbrengen van een wandschildering en het rood verven van de vloer een zeer verzorgde entree gemaakt. De wandversiering bestond uit een 18-tal struis- of kraanvogels, opgebracht in rode oker. In nr. 16 bevond zich op een uitbouwsel midden in de lange noordwest-kamer een plastiek van een mensenhoofd, eveneens beschilderd met oker. In huis 19 waren sporen van rode oker zichtbaar rond de „weefgaten”; een andere schildering bleek gecentreerd rond twee ondiepe holtes in een van de muren.

Men heeft niet alleen in de huizen gewoond en gewerkt, een deel van deze activiteiten zal zich eveneens erbuiten hebben afgespeeld. Zo moet men zeker ook de daken van de woningen zien als behorend tot het dagelijks te betreden areaal. Een aanwijzing hiervoor is dat sommige kamers in diverse huizen niet toegankelijk zijn vanuit het horizontale vlak. In deze gevallen moet men dus een ingang via het dak veronderstellen, een toegangswijze die niet ongebruikelijk is geweest bij gelijktijdige nederzettingen in het Nabije Oosten.

Een apart probleem vormde het bepalen van de relatieve ouderdom van de verschillende huizen. De in fig. 14 weergegeven woningen werden weliswaar nagenoeg alle tot één fase gerekend, namelijk de op één na jongste architectuurlaag, maar dat hield niet in dat elk dan ook tegelijkertijd gebouwd en bewoond werd. Zo konden met betrekking tot de huizen 15 t/m 20 en 25 t/m 30 een aantal subfasen worden onderscheiden; tot de oudste hiervan behoorden 15, 16, 17, 18, 25 en 27. De tweede subfase werd ingeluid met de bouw van huis 26. Voor de constructie ervan had men een groot gedeelte van nr. 27 afgebroken: de muren van 26 stonden op de vloeren van de kamers in 27. Ten westen van 26 moet een open ruimte geweest zijn, aangezien alle deuren zich aan deze zijde bevonden. Dit sloot het bestaan van nr. 20 ten tijde van de bouw van 26 uit. Tot deze subfase behoorde echter wel huis 19; deze had (later dichtgezette) deuren aan de zuid- en oostzijde, eveneens duidend op een open ruimte aan die kant. Tussen 18 en 19 vormde zich een straat. Tijdens de derde subfase bleven de huizen 15 t/m 18 nog steeds in gebruik; daarnaast werden 20 en iets later ook 28 en 29 gebouwd. De zuidelijke deur van 19 en alle deuren van 26 verloren toen hun functie doordat ze geblokkeerd raakten door muren van het nieuwe huis

20; 19 en 20 moeten echter wel tegelijkertijd bewoond zijn geweest, omdat het pleisterwerk van de zuidwestelijke binnenplaats tot in de kamers van beide woningen doorliep.

Een gedeelte van deze fase-2 huizen in het zuidwestelijk gedeelte van de tell was direct op de terrasondergrond opgetrokken; in de andere gevallen stonden de gebouwen op een slechts ondiep lagenpakket. Zoals hierboven reeds werd opgemerkt omvatten in het centrum van de tell de bewoningsresten, die tesamen ca. 4,5 m hoog waren, echter een tiental fasen: zowel hier in het zuiden als ook in het westen van de nederzetting had het bewoonde oppervlak zich gedurende de occupatie in behoorlijke mate vergroot. Of deze uitbreiding tevens gepaard ging met een terugwijken van de bebouwing op de terrasstrook aan de Eufraat-zijde is niet goed bekend. Niettemin heeft het er alle schijn van dat het dorp in de loop van zijn bestaan enigszins is gegroeid.

De strakke opbouw van de nederzetting, met haar door straatjes gescheiden dubbele rijen woningen, het uniforme huistype en bovendien de overeenkomstige wijze waarop men de gebouwen had geconstrueerd duiden wellicht op een situatie, waarin de woonhuizen niet meer werden gebouwd door de aanstaande bewoners zelf, maar door ingezetenen die zich in het bijzonder op dit soort werkzaamheden toelegden. Het is misschien niet onaannemelijk te stellen dat de sociale ontwikkeling, die de aanwezigheid van groepen gespecialiseerde handwerkslieden mogelijk maakte, reeds in dit zevende millennium v. Chr. gaande was.

Andere vindplaatsen in het Nabije Oosten uit een vroegere of gelijktijdige periode hebben gewoonlijk slechts zeer fragmentarische architectuurresten opgeleverd. Van een even planmatig opgezette nederzetting als Bouqras bezitten we tot op heden geen enkel ander voorbeeld. De plattegronden van de individuele huizen doen denken aan die van enkele, enigszins recentere nederzettingen in Irak: een zekere mate van overeenkomst bestaat o.a. met de Hassuna-vindplaats Yarim Tepe I. Parallellen met het te Bouqras aangetroffen vondstmateriaal, in het bijzonder het aardewerk, het gipsen vaatwerk en de albasten potten, kan men eveneens in meer oostelijke contreien terugvinden, bijvoorbeeld in de „pre-Hassuna” nederzettingen Umm Dabaghiyah en Tell Sotto in noord-Irak. Een van de meest opvallende resultaten van de opgravingen te Bouqras vormt dan ook de constatering dat deze vindplaats een nauwe verwantschap blijkt te bezitten met de alleroudst bekende nederzettingen in het laagland van noordelijk Mesopotamië.

Amsterdam

P. A. AKKERMANS

H. FOKKENS